

Voor wie nemen wij de hoed af?
Enige gedachten over diaconiewetenschap

Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar diaconaat (leerstoel vanwege de Stichting Rotterdam, protestants-christelijk stimuleringsfonds voor activiteiten op sociaal en cultureel terrein) op 25 april 2008 door dr. H. Noordegraaf

Mijnheer de Rector, leden van het bestuur van de Stichting Rotterdam, protestants-christelijk stimuleringsfonds voor activiteiten op sociaal en cultureel terrein, leden van het curatorium van deze bijzondere leerstoel en verder u allen die blijk geeft van uw belangstelling door deze plechtigheid bij te wonen,

Een hoed in micro- en macrokosmos

Een grote witte man gehuld in toog loopt in gezwinde pas naar zijn bestemming. Op de veranda van een klein huis ziet hij een zwarte vrouw staan met haar kind. Hij neemt zijn hoed af en groet deze vrouw. Deze gebeurtenis uit zijn kinderjaren heeft op Desmond Tutu een onuitwisbare indruk gemaakt. In de ogen van de wereld was deze vrouw, zwart en ongeletterd, zijn moeder, een niet bestaande entiteit. Hij stond perplex: een blanke man die zijn hoed afneemt voor een zwarte vrouw! Zulke dingen gebeurden niet in het echte leven. Zoals Tutu zegt: “Het hielp mij tot in het diepst van mijn wezen om te beseffen dat we kostbaar waren voor God en voor deze blanke man. Misschien heeft het mij geholpen om niet anti-blank te worden, ondanks de hardvochtige behandeling die we van de meesten van hen ondervonden.”ⁱ

Deze witte man was Father Trevor Huddleston (1913-1998), die als anglicaans priester in Zuid-Afrika werkzaam was van 1943-1956, actief werd in het verzet tegen de apartheid, na zijn terugkeer in Engeland één van de grondleggers was van de Britse anti-apartheidsbeweging en die tot het einde van de apartheid zeer actief was in de strijd daartegen.

In die kort durende interactie in de context van het toenmalige Zuid-Afrika vond een unieke gebeurtenis plaats van een drievoudige grensoverschrijding, namelijk van op grond van ras, sekse en klasse getrokken grenzen. Het woord 'grens' is in dit verband te zacht: het ging om diepe kloven. Dat gebeurde door het schijnbaar eenvoudige gebaar van het afnemen van de hoed. In de microkosmos van de directe interactie

weerspiegelt zich in gebaren, bejegening, aanspreekwoorden enzovoort de macrokosmos van de maatschappelijke verhoudingen. Daarbij aansluitend: de hoed was een kledingstuk dat zoals vrijwel alle kledingstukken meer dan een functionele betekenis had, maar ook aangaf tot welke statusgroep men behoorde en tot welke niet en zo een bevestiging was van de bestaande orde inclusief de daarin aanwezige ongelijke verdeling van rechten en plichten en levensmogelijkheden. Bij ons droeg een heer van stand een hoed en bij ons in de westerse samenleving was er daaronder 'jan met de pet', de werkman. Het gebaar van Trevor Huddleston was daarentegen in zijn specifieke context een ontkenning en bestrijding van de bestaande verhoudingen en uiting van respect voor in dit geval haar die niet gezien werd. Hij zag de moeder van Tutu letterlijk en figuurlijk staan.ⁱⁱ Dit gebaar was onderdeel van wat Charles Taylor heeft genoemd een 'politics of recognition': het uitdrukken van respect door iemands waarde te erkennen.ⁱⁱⁱ Deze erkenning komt tot uitdrukking op het micro-niveau, maar ook in het functioneren van organisaties, in wet- en regelgeving, de ordening van de samenleving en in de cultuur van de samenleving, dat wil zeggen het geheel van waarden en normen, mensvisies en ideeën en voorstellingen die mensen omtrent zichzelf, anderen en de wereld hebben.^{iv} Daarmee hebben erkenning en respect maatschappelijke en politieke dimensies die de directe relaties overstijgen. Voor Huddleston betekende dat dat hij de strijd aanbod tegen het apartheidssysteem.

Doordenkend op dit gebeuren wil ik proberen enige gedachten te ontvouwen over datgene waarop diaconiewetenschap, de theologische discipline waarop de leerstoel, die ik mag bekleden, gebaseerd is, zich zou moeten richten. Diaconiewetenschap is als we het in haar kern formuleren daarbij op te vatten als de reflectie op de inzet van kerken en vanuit kerken ter bestrijding van materiële en sociale noden.

Waardigheid van de mens als fundamenteel gezichtspunt voor diaconaat

Er is geen blauwdruk uit de bijbel af te leiden voor diaconaal handelen. Daarvoor is de context waarbinnen de bijbelse verhalen zich afspelen te verschillend van de onze. Wel zijn er fundamentele gezichtspunten (meta-diaconale concepten) te vinden, die richtinggevend zijn voor dit handelen. Zulke fundamentele gezichtspunten zijn de waardigheid van de mens, de

voorrangsoptie van de armen en andere noodlijdenden en de universele bestemming van de aardse goederen.^v Om enigszins duidelijk te maken wat mij hierbij voor ogen staat, richt ik mij nu voortgaand op de noties van erkenning en respect op het fundamentele gezichtspunt van de waardigheid van de mens.

In het christelijk geloof is de notie van respect vooral beargumenteerd vanuit de gedachte dat de mens door God geschapen is en wel naar diens beeld (Genesis 1: 26, 27). Over de betekenis van deze tekst is zeer veel geschreven en gepolemiseerd.^{vi} Voor mij is nu van belang de betekenis ervan voor het diaconaat. Als niet-vakman benut ik daarbij recent exegetisch en bijbels-theologisch onderzoek.

In Genesis 1 is zoals in het geheel van de verhalen van de oergeschiedenis van de mensheid (Genesis 1-11) veel materiaal verwerkt van andere volkeren in het toenmalige Midden-Oosten. Het is echter ook een kritische reactie daarop. Genesis 1-11 vormt een doelbewust antwoord op de imponerende en prestigieuze cultuur van Mesopotamië. In die cultuur had het beeld Gods-begrip betrekking op de koning. Daarmee kreeg het koninklijk-priesterlijk systeem, waarin mensen moesten werken ten dienste van koning en tempel, een legitimatie vanuit dit concept. In Genesis daarentegen zijn alle mensen, man en vrouw, gewone mensen en niet alleen de elite, geschapen naar Gods beeld. Deze 'democratisering'^{vii} van het concept vinden we ook in Genesis 5:1 e.v. waar Adam (en niet de koning) beelddrager is van God en dit overdraagt op zijn zoon en daarmee op het hele menselijk geslacht. Het geslachtsregister dat daarop volgt, bevat geen koningen.

De volgende stap in de redenering is dat op grond hiervan elk mens een waarde in zich heeft, ertoe doet, onvoorwaardelijk, dat wil zeggen ongeacht sekse, fysieke en psychische kracht, intelligentie, economisch prestatievermogen, leeftijd, etnische herkomst, nationaliteit of welk ander criterium dan ook. De waardigheid gaat daaraan vooraf. Dat betekent ook dat elk mens recht heeft op leven en mogelijkheden tot deelname aan de samenleving. Deze rechten gaan vooraf aan andere rechten, zoals het recht op eigendom.^{viii} Het belang van dit 'recht om rechten te hebben' is indringend behandeld door Hannah Arendt in haar analyse van de situatie na de Eerste Wereldoorlog met grote groepen vluchtelingen, statelozen, minderheden en van de positie van de joden.^{ix} Met dat alles is de notie van de mens als beelddrager van God meer dan een ontologische uitspraak omdat zij in verbinding daarmee het karakter heeft van een appel^x: ze bevat namelijk een oproep om al die praktijken en mensopvattingen te

bestrijden waarmee niet met die waardigheid gerekend wordt en als positieve taak om levensmogelijkheden voor ieder mens te scheppen. Theologische antropologie en theologische ethiek zijn ook hier met elkaar verbonden.^{xi} Zo lezen we ook dat als God een nieuw begin maakt na de zondvloed, hij zegt;

“Wie bloed van mensen vergiet, diens bloed wordt door mensen vergoten, want God heeft de mens als zijn evenbeeld gemaakt.” (Genesis 9: 6).^{xii}

De fundamentele gezichtspunten zullen steeds weer in de specifieke context geïnterpreteerd, uitgewerkt en doordacht moeten worden. Zij vormen daarmee een argumentatief en richtinggevend kader, dat echter ook kritisch blijft ten opzichte van de onvermijdelijk tijds- en positie gebonden interpretaties en daarmee voorkomt dat deze absoluut gesteld worden. De geschiedenis geeft voorbeelden ten over van hoe kerk en christendom een bepaalde ordening absoluut stelden doordat zij ermee vergroeid waren. Mede hierdoor heeft de kerk pas laat de sociale kwesties die het industrieel-kapitalisme opriep in hun volle scherpte en structurele achtergronden doorgrond doordat zij het armoedevraagstuk benaderde vanuit het denken zoals dat opgeld deed in de standenmaatschappij.^{xiii} Deze fundamentele gezichtspunten zijn om minstens nog een reden van belang. Van Max Weber is de althans in vakkringen bekende zinsnede afkomstig dat belangen het handelen van mensen beheersen. Hij wil daarmee recht doen aan Marx' inzicht dat economische belangen de loop van de geschiedenis bepalen. Weber brengt echter twee amendementen aan op dit gezichtpunt. Allereerst dat er naast economische ook ideële belangen zijn, waarbij vooral valt te denken aan de behoeften aan zingeving aan het bestaan en het omgaan met de vragen van het lijden en het kwaad. Ten tweede is het zo, volgens Weber, dat de wegen waarlangs de dynamiek van deze belangen het handelen voortbeweegt mede wordt bepaald door de wereldbeelden, zeg maar dat wat ik zojuist met het begrip 'cultuur' aanduidde.^{xiv}

Zo heeft, om één voorbeeld te noemen, het christendom, daarbij overigens voortbouwend op het jodendom, ertoe bijgedragen dat de zorg voor de armen, zieken, ouderen, weduwen en wezen, mensen met een handicap, daklozen, vluchtelingen een publieke deugd werd in het laat-romeinse rijk. De bisschop moest, zo laat de historicus van deze periode, Peter Brown, zien, de 'lover of the poor' bij uitnemendheid zijn. Dit was een fundamentele vernieuwing in de Grieks-Romeinse cultuur.^{xv} Deze kreeg

concreet vorm in tal van initiatieven ter ondersteuning van de genoemde groepen zoals gasthuizen, hospitalen en weeshuizen, die als voorlopers van het hedendaagse diaconaat gezien moeten worden. Dat de notie van barmhartigheid altijd in de Europese geschiedenis aanwezig is gebleven, ook in de gitzwarte bladzijden die die geschiedenis kent en ook vaak als kritiek op het christendom in zijn empirische gestalte, maakt duidelijk hoe belangrijk het is om dergelijke fundamentele visies levend te houden en te vitaliseren. Zij zijn van invloed in het sociaal-economische en politieke krachtenveld.

De andere kant is dat we waakzaam moeten zijn tegenover die fundamentele visies op mens en geschiedenis die ten grondslag liggen aan de dynamiek van de westerse samenleving en cultuur, die mens en natuur instrumentaliseren. Een voorbeeld daarvan vormt het westerse vooruitgangdenken dat een enorme welvaarts-groei heeft mogelijk gemaakt maar door zijn centraal stellen van materiële welvaarts-groei en technologische ontwikkeling ook tal van schaduwzijden kent op sociaal en ecologisch vlak.^{xvi} Diaconaat heeft daarmee ook een cultuurkritische functie.

Leren waarnemen

Het afnemen van de hoed door Father Huddleton bepaalt ons erbij dat waarnemen van mensen en in het bijzonder van diegenen die volgens de heersende opvattingen niet meetellen, niet vanzelfsprekend is. Hen waarnemen, hen zien staan, behoort tot de kern van het diaconaat

De oudste bijbelse rechtsregels op sociaal-economisch terrein vinden we waarschijnlijk in Exodus 22: 24-26; een regel die volgt op die welke het uitbuiten van vreemdelingen, weduwen en wezen ten scherpste veroordeelt^{xvii}:

“Als je geld leent aan iemand van mijn volk die armoede lijdt, gedraag je dan niet als een geldschieter en vraagt geen rente van hem. Als je iemands mantel als onderpand neemt, moet je die voor zonsondergang aan hem teruggeven, want hij heeft niets anders om zich mee te bedekken. Waarmee moet hij zijn lichaam anders beschermen als hij gaat slapen? Als hij mij om hulp smeekt, zal ik naar hem luisteren, want ik ben een genadige God.”

Deze regel grijpt in bij de sociale kwestie bij uitstek in de toenmalige israëlitische samenleving: de afhankelijkheids- en uitbuitingsrelaties die ontstaan als een boer in de schulden komt. De schuldeiser (in de NBV luidt de vertaling 'geldschieter') was een persoon die genadeloos optrad, zoals onder meer blijkt uit het verhaal in 2 Koningen 4, waarin de kinderen van een weduwe als slaaf weggevoerd dreigen te worden. De rechtsregel beoogt te verzekeren dat de noodsituatie van iemand met de daaruit voortvloeiende eenzijdige afhankelijkheid niet misbruikt mag worden om die persoon van zijn levensnoodzakelijkheden te beroven, zoals een mantel ter bescherming tegen de kou, en om er voordeel uit te halen door rente te vragen waardoor de arme nog verder in de problemen komt.

Er vindt een verdere verfijning en uitbouw van de sociale wetgeving plaats onder invloed van de scherper wordende sociale verhoudingen. De weerslag van dit doorgaande actualiseringsproces vinden we in de deuteronomistische en levitische wetgeving. Deze wetgeving heeft tot doel om armen en andere kwetsbare groepen te beschermen, hun toegang te geven tot de levensnoodzakelijkheden en om hun mogelijkheden te bieden aan de samenleving deel te nemen. Zij culmineert in ingrijpende bepalingen over onder meer kwijtschelding van schulden en herverdeling zoals we die vinden in het sabbats- en het jubeljaar.^{xviii}

Dit alles heeft te maken met het waarnemen van nood waarvoor we de motivatie al vinden in het zojuist geciteerde vers Exodus 22: 27:

“Als hij mij om hulp smeekt, zal ik naar hem luisteren, want ik ben een genadige God.”

De woorden 'zien' en 'horen' hebben in de bijbel een betekenis die natuurlijk betrekking heeft op het zintuiglijk waarnemen. Ze hebben echter in een aantal gevallen een specifieke betekenis in de zin van het waarnemen van nood. Zo gaat de fundamentele ervaring van de exodus terug op het horen door God van de jammerklachten van het volk Israël in Egypte en het zien van hun lijden: “Hij zag hoe de israëlieten leden en trok zich hun lot aan.” (Exodus 2: 25). Waarnemen is verbonden met compassie, geraakt worden en zich betrokken weten. Dit is ook aan de orde in de gelijkenis van de rijke man en de arme Lazarus (Lucas 16: 19-31). Daarin wordt het woord 'zien' niet gebruikt, maar is het als zodanig wel aan de orde. De rijke man moet Lazarus wel gezien hebben, dat wil zeggen zintuiglijk waargenomen hebben, want Lazarus lag in het voorportaal en kon dus niet over het hoofd gezien worden. Dat de rijke

man weet heeft van Lazarus blijkt als hij verderop in de gelijkenis aan Abraham vraagt om Lazarus te zenden. Hij heeft dus Lazarus gezien, maar niet echt, want hij leefde alsof hij hem niet gezien had. Zo kunnen mensen ziende blind en horende doof zijn.

Dit type waarnemen vergt het ontwikkelen van gevoeligheid en openheid en de erkenning van de ander als mens. Er zijn vele historische en actuele voorbeelden te geven waaruit blijkt dat de erkenning van mensen als mens niet vanzelfsprekend is en dat die erkenning uitkomst is van een langdurige strijd. Bekende voorbeelden daarvan is de erkenning van niet-blanken als volwaardig mens. De Spaanse priester Bartolomé de las Casa (1474-1566) was één van de eersten die, uitgezonden naar de zogeheten 'nieuwe wereld', opkwam tegen de opvatting dat de indiaan geen ziel had en daarom geen mens was. Hij was een roepende in de woestijn in zijn strijd tegen de blanke suprematie en daarmee tegen de inferiorisatie, dat wil zeggen het als minderwaardig voorstellen van de niet-blanke, die discriminatie en slavernij legitimeerde.^{xix}

Nog een voorbeeld vormt de erkenning van mensen met een verstandelijke beperking. In 1855 vond in Den Haag de opening plaats van de eerste idiotenschool in Nederland. Drijvende kracht achter dit initiatief was de Haagse predikant C. van Koetsveld (1807-1893). Hij was gemotiveerd door wat hij in zijn pastorale praktijk, onder meer als geestelijk verzorger van het Haagse krankzinnigengesticht, had waargenomen: schrijnende gevallen van idioten die gebonden, opgesloten, verkromd of zelfs met wonden bedekt waren, eenzaamheid, hulpeloosheid – het had hem dip geraakt. De 'mensenvriend' Van Koetsveld wilde de mens in de idioot ontwikkelen en de mogelijkheden die in hem lagen tot ontwikkeling brengen. Van Koetsveld handelde vanuit de gedachte dat alle mensen, ook 'de armen van geest', voor God gelijk waren. Bij een onderzoek naar het aantal zwakzinnigen in Den Haag gaven de armenmeesters op dat deze in hun wijk niet voorkwamen. Van Koetsveld ging daarop zelf zoeken en vond er tachtig, onder wie vier in één huis, die overburen waren van de secretaris van het wijkbestuur.^{xx}

Dit alles roept de vraag op welke sociologische, (sociaal-)psychologische, culturele, ideologische, religieuze of nog anderen factoren een selectiviteit in waarneming bevorderen, weerstanden of barrières opwerpen of gemakzucht bevorderen waardoor de ander in zijn of haar nood niet echt waargenomen wordt. Het leren waarnemen van nood is daarom een onmisbaar onderdeel van het diaconale werk.^{xxi}

Waarnemen betekent zich betrokken en verantwoordelijk weten

Dit waarnemen, dat dus meer is dan alleen zintuiglijk waarnemen, maar leidt tot inzet voor mensen in nood, is daarom ook zo van belang, omdat veel lijden niet ontstaat en kan voortbestaan omdat mensen het doelbewust bewerkstelligen, maar omdat mensen er niet bij stil staan en daarmee ongewild eraan meewerken of, ook als zij er niet aan meewerken, mogelijkheden laten liggen om het te bestrijden. Christen-zijn betekent dat men in ieder geval ook moeilijke vragen in het bewustzijn toelaat en dat men de bereidheid heeft om zich te laten storen, te laten interrumpen in de gang van zaken door het appel dat noodlijdenden op ons doen.

Theologisch gesproken gaat het om zonde als nalatigheid, traagheid en verzuim: het niet kritisch nadenken over de eigen positie, het nalaten van het doen van het goede en het afschuiven van verantwoordelijkheden.^{xxii}

Dit kan een kwestie van onwil zijn, maar ook van gebrek aan inzicht en kennis. Onze individuele bijdrage aan de instandhouding van armoede en milieuvernietiging loopt immers via vele schijven en is gering, hoewel in haar collectieve effecten groot. Voorts is er het punt van 'de kleine mens in een grote wereld'^{xxiii}: wat kunnen individuen tegenover zulke grote, complexe en wereldomvattende vraagstukken als armoede? Om hiermee om te kunnen gaan, zijn de volgende stappen nodig:

- De bereidheid om na te denken over wat men wel of niet kan.
- Daarbij moet men onderscheid maken tussen legitieme en niet-legitieme onmachtgevoelens. Van het eerste is sprake als men geen mogelijkheden tot beïnvloeding, hoe klein ook, heeft.
- Bij de verkenning van de handelingmogelijkheden en -onmogelijkheden op individueel en collectief niveau, is het nodig om de verschillende rollen die men vervult in ogenschouw te nemen: mensen zijn consument, producent, deelnemers aan maatschappelijke en politieke organisaties, kunnen deelnemen aan verkiezingen enzovoort: vanuit elke rol kunnen de mogelijkheden en onmogelijkheden verkend worden. Daartoe behoort overigens ook dat men opkomt voor wet- en regelgeving die verantwoordelijkheid stimuleert en onverantwoordelijk gedrag tegengaat, zodat verantwoordelijk gedrag niet alleen van individuele keuzen afhangt.
- Gezien de complexiteit van vraagstukken moeten er georganiseerde plekken van moreel beraad zijn in kerken, waarin mensen in onderling overleg hun mogelijkheden tot verantwoordelijk handelen, individueel en collectief, op grond van goede informatie en analyses verkennen in

het licht van het christelijk geloof.^{xxiv}

Natuurlijk is het verstandig om met dit alles op een wijze manier om te gaan. In de Duitse diaconaalwetenschappelijke literatuur is nogal wat aandacht besteed aan het zogeheten 'helpersyndroom'^{xxv} waarbij de desbetreffende persoon een verkrampde betrokkenheid heeft in zorg- en hulpverlening doordat hij zichzelf en de hulpontvanger wil modelleren naar een ideaalbeeld. Psychisch en fysiek bezwijkt men onder de opoffering. Dat geldt ook voor het atlascomplex waarbij men zich verbeeldt al het leed van de wereld op zich te moeten nemen. Hiervoor moet men wel waken, maar dit mag als zodanig niet uitgespeeld worden tegen actieve verantwoordelijkheid.

Diaconale activiteiten

Hoe verhoudt dit alles zich nu tot het diaconale werk?

Wie ook maar enige kennis heeft van het diaconale werkveld, wordt getroffen door de veelzijdigheid van de activiteiten die daar plaatsvinden. Men sla er het vakblad voor diakenen in de Protestantse Kerk in Nederland *Diakonia* maar op na. Om een zeer onvolledige greep te doen uit het binnenlands diaconaal werk: bezoekwerk aan zieken, mensen met een handicap en chronisch zieken, rouwenden en eenzamen; ontmoetingsbijeenkomsten, inloophuizen, gezamenlijke maaltijden, kerst inns, groepsactiviteiten rond rouwen en sterven, initiatieven ten behoeve van migranten, vluchtelingen (onder wie illegalen), asielzoekers en pardonners, hulp- en klussendiensten, materiële en immateriële hulpverlening aan armen, steun aan zelforganisaties, voedselbanken, opvang en hulpverlening van dak- en thuislozen, drugs- en andere verslaafden, huiskamerprojecten voor mensen met een psychiatrische aandoening, bezoek aan gedetineerden en opvang van ex-gedetineerden, zorgboerderijen, hospices, huiswerkondersteuning, het opbouwen van contacten, de organisatie van ontmoetingen en het ondernemen van gezamenlijke activiteiten in wijken en buurten met mensen met verschillende sociale, culturele en religieuze achtergronden, ondersteuning van mantelzorgers, vervoersdiensten, vakantieweken voor mensen met een handicap, voor echtparen met een thuiswonende dementerende partner of voor mensen met een krappe beurs, maatjesprojecten, het beschikbaar stellen van de kerktuin voor de buurt en zo is er nog meer te noemen. Het feit dat mensen zich hiervoor inzetten, laat zien dat zij de mensen met wie

zij optrekken de moeite waard vinden en is als zodanig al een vorm van erkenning.

In al deze veelal kleinschalige activiteiten is een bepaald patroon te ontdekken, dat ik in steekwoorden schetsmatig weergeef, waarbij ik gebruik maak van door anderen en mijzelf verricht onderzoek en zonder te zeggen dat elke activiteit de te noemen elementen bevat. Wel durf ik de stelling aan dat zij in het geheel van activiteiten zijn terug te vinden:

1) Het beschikbaar zijn voor anderen, dat kan zijn door het bieden van gastvrijheid of door naar mensen toe te gaan (het in literatuur over kerk- en gemeenteopbouw bekende onderscheid tussen kom- en ga-structuren) of een combinatie van beide door een inloopcentrum te vestigen in een buurt waar de kerk niet of niet op een zodanige wijze aanwezig was.^{xxvi}

2) Presentie en relatie-opbouw. Zich baserend op onderzoek naar het werk zoals dat plaatsvindt in het kader van het oude wijkenpastoraat, arbeidspastoraat en allerlei vormen van diaconaal werk heeft Andries Baart zijn 'theorie van de presentie' ontwikkeld en daarmee dimensies van dit werk geëxpliciteerd, benoemd en theoretisch doordacht.^{xxvii} Van groot belang zijn ook de benaderingen vanuit de zorgethiek, zoals die onder meer ontwikkeld is door Annelies van Heijst.^{xxviii}

Baart zet daarbij presentie af tegen interventie, dat wil zeggen tegen doelgericht handelen op grond van een diagnose van een probleem om dat probleem op te lossen. Doelmatigheid, planmatigheid en efficiëncy staan hierbij voorop. Tegenover deze doelrationaliteit stelt de presentie de communicatieve rationaliteit. Wetende dat ik geen recht kan doen aan de rijkdom van deze theorie noem ik enige punten die van groot belang zijn voor het diaconale handelen:

- Er zijn voor anderen zonder, althans in eerste instantie, veel aan probleemoplossing te doen.
- Het aangaan van een aandachtige relatie, horen en luisteren, ontvankelijkheid.
- Trouw, bij mensen blijven, niet opgeven, ook al kan het soms niet meer zijn dan het uithouden met mensen van hun nood omdat er menselijkerwijs gesproken helaas geen verbetering meer zal optreden. Dat omvat ook het leren accepteren dat sommige situaties in de tijd die hiervoor uitstaat niet zullen veranderen. Dat leidt niet tot fatalisme maar vormt een startpunt om hier des te beter mee om te kunnen gaan.^{xxix}

- Dit alles betekent een aansluiten bij de leefwereld van mensen.^{xxx} De leefwereld betreft zowel de subjectieve als objectieve dimensies van het sociale leven. Bij de laatste is te denken aan maatschappelijke verhoudingen en instituties en de ruimtelijke omgeving, bij het subjectieve aan het geheel van betekenissen en perspectieven die mensen in interactie daarmee ontwikkelen.

- Dat impliceert een grote aandacht voor het narratieve, de levensverhalen van mensen en de betekenissen en de flarden van heil en onheil, vreugden en verdriet die daarin te vinden zijn.

- Daarbij komen de zogeheten 'trage vragen' aan de orde, die zich niet lenen voor een snelle behandeling, zoals de vragen van kwetsbaarheid en eindigheid, van zingeving, heil en onheil, het onoplosbare. Daarbij is het onderscheid van belang tussen prestatietijd en productietijd.^{xxx1} De eerste is de kloktijd die volledig productief gemaakt wordt met het oog op een van tevoren gesteld doel, bijvoorbeeld de tijd die in de thuiszorg tot in de minuten gereguleerd beschikbaar is voor het wassen van iemand. In de betekentijd is er ruimte voor communicatie en uitwisseling aan betekenissen. Deze is daarom open want niet planbaar.

3) Bondgenootschappen. Dit begrip is bijvoorbeeld een kernbegrip in de kerkelijke anti-armoedebeweging en is als zodanig terug te vinden in de slotverklaring van de eerste nationale kerkelijke conferentie tegen verarming (29 september 1987).^{xxxii} Bondgenootschap betekent dat men in nauwe verbondenheid met elkaar optrekt en dat kerken in hun activiteiten uitdrukkelijk de ervaringen en visies van de getroffen en betrekken.

4) In wisselwerking met dit beschikbaar en present zijn en het bondgenootschap worden activiteiten ontwikkeld in de sfeer van materiële hulpverlening, opvang, scheppen van ruimten voor ontmoeting en gesprek en dienstverlening. Het is belangrijk om bij hulpverlening procedures te volgen die in hun zorgvuldigheid en bejegeningvormen respect uitdrukken en die door hun flexibiliteit (geen lange beslissingstermijnen, soepelheid) het inspringen op acute nood mogelijk maakt. Onderzoek verricht naar financiële hulpverlening door kerken wijst erop dat kerkelijke hulpverleners zich veelal van deze punten bewust zijn.^{xxxiii} De israëlitische filosoof Avishai Margalit spreekt in het kader van zijn pleidooi voor een 'fatsoenlijke samenleving' (decent society) over de noodzaak om hulpverleningsinstanties zo te doen functioneren dat zij niet-vernederen

en, de positieve kant daarvan, respectvol functioneren.^{xxxiv}

5) Empowerment. De armoedeonderzoeker G. Oude Engberink heeft gewezen op de eenzijdige blik op armen als zijnde 'vooral een 'bundel tekorten':

“In heel de conceptualisering, zowel in wetenschap als beleid, is er één kenmerk van de arme dominant: de arme is een bundel tekorten. Hij of zij heeft onvoldoende scholing, onvoldoende vaardigheden, onvoldoende moraal en motivatie, een afwijkende en moeizame cultuur, die hem of haar ongeschikt maakt voor de 'werkvloer', en hem of haar mankeert mentaal of fysiek het een en ander. De arme draagt niet bij aan de samenleving, hij of zij is eerder een lastpost, financieel en sociaal.”^{xxxv}

Hiertegenover staat de gedachte van empowerment, waarbij niet wordt uitgegaan van wat iemand niet kan, maar van wat iemand aan mogelijkheden in zich draagt. Daarbij richt men zich op het vergroten van kennis en vaardigheden, zodat mensen zelf activiteiten ter hand nemen, of beter om kunnen gaan met niet oplosbare situaties, zoals bijvoorbeeld een handicap, blijvende werkloosheid of een verlies van een partner. Essentieel is daarbij het ontwikkelen en versterken van zelfrespect door respect te betonen en de ander in zijn of haar waardigheid te bevestigen. Het is daarom terecht dat John Rawls in zijn *A Theory of Justice* vanuit een andere achtergrond dan hier ontvouwd is zelfrespect als een belangrijk primaire goed beschouwt.^{xxxvi}

Empowerment is een gedachte die wereldwijd in tal van kerkelijke groepen die zich inzetten tegen armoede een belangrijke rol speelt. De Westtimorese theologe Mery Kolimon heeft in haar proefschrift *A Theology of Empowerment*, op 22 februari 2008 verdedigd bij de Protestantse Theologische Universiteit, daar belangrijke dingen over gezegd en bovendien een verbinding gelegd met het bijbelse thema van diakonos.^{xxxvii}

Ook in Nederland zien we dat in vele diaconale projecten mensen aangesproken worden op hun mogelijkheden en dat zij gestimuleerd worden om deze te benutten. Zo was het de Utrechtse diaconaal consulent Constand de Jonge die in 1994 het initiatief nam tot *Straatnieuws*, de eerste daklozenkrant in Nederland. Een ander voorbeeld uit de vele te noemen voorbeelden vormt de met steun van de Amsterdamse diaconie in 1995 in het leven geroepen schrijfclub van dak- en thuislozen, 'Kantlijn'.

De achterliggende gedachte daarbij is:

“Kantlijn gaat ervan uit dat daklozen een aanzienlijke vitaliteit en beeidheid hebben om zich in te zetten voor een doel zodra zij serieus worden genomen en professionele training krijgen (...). De ervaringen met Kantlijn bewijzen (...) de juistheid van de gekozen opzet: kwaliteit bieden mobiliseert en bundelt krachten bij mensen die door de samenleving ten onrechte als hopeloos worden beschouwd.”^{xxxviii}

Te denken valt natuurlijk ook aan het meedraaien als vrijwilliger of zelfs in mede door de diaconie mogelijk gemaakte betaalde arbeid in kleinschalige projecten op het terrein van hergebruik.^{xxxix} Ook trainingen en de onderlinge ontmoeting dragen bij aan de vergroting van weerbaarheid. Nog een ander voorbeeld is de steun aan zelforganisaties en acties van getroffen en.

Empowerment is inmiddels ook een sleutelbegrip geworden in beleidskringen. De term 'activerende participatiemaatschappij' komen we steeds meer tegen in adviezen aan de regering en beleidsstukken.^{xl} De verzorgingsstaat met haar nadruk op bescherming en inkomensherverdeling is grotendeels verleden tijd en heeft plaatsgemaakt voor een ander type samenleving waarin deelname aan de arbeidsmarkt meer dan in het verleden de sleutel is voor bestaanszekerheid. De kernwaarden van de activerende participatiemaatschappij zijn die van verdienste, individuele verantwoordelijkheid, werkprestatie en productiviteit, die vooral gestimuleerd moeten worden door financiële prikkels, waarbij men zich baseert op bepaalde economische en psychologische theorieën, die niet vrij zijn van eenzijdigheid. Dit type samenleving is vooral aantrekkelijk voor relatief jonge, hoogopgeleide en individualistisch ingestelde kenniswerkers en daarmee vergelijkbare werknemers. Positief formulerend spreekt men van kansen en uitdagingen (er zou een kleine sociologie te schrijven zijn van het veelvuldig gebruik van het woord 'uitdaging' in onze tijd), De vraag is echter hoe dit uitvalt voor lager opgeleiden en meer traditionele groepen werknemers en allen die aangewezen zijn op de beschermende functie van sociale zekerheid en sociale voorzieningen. Het diaconaat heeft in zijn werk vooral met deze laatsten van doen. Bovendien treedt een cultureel effect op door de intrede van een meritocratisch klimaat waarin iemands positie vooral geacht wordt de uitkomst te zijn van eigen succes of falen en sociaal-economische

en sociaal-culturele factoren onderbelicht blijven. Men spreekt in dit verband wel over 'de verborgen krenkingen van de meritocratie': 'eigen schuld, dikke bult'.^{xli} Dit laatste is het thema in het werk van de socioloog Richard Sennett, onder meer in zijn boek over respect die erop wijst dat de zogeheten 'verliezers', dat wil zeggen degenen die niet in staat zijn om mee te draaien en te voldoen aan de heersende normen, weinig begrip ontvangen van beter gesitueerden, laat staan respect.^{xlii}

Overigens zijn niet alleen de 'verliezers' van de globalisering in het geding. Ook de middengroepen zien hun positie onzekerder worden omdat allerlei zekerheden die aan een baan verbonden waren, afkalven. Voorts valt te wijzen op de druk van vergaande eisen van flexibilisering. Onze samenleving wordt gekenmerkt door onzekerheid die ook psychologisch haar tol eist. Nog een ander gevaar is dat van een eenzijdige oriëntatie op wat in het overheersende economisch denken productieve arbeid is, waardoor allerlei vormen van arbeid die maatschappelijk van grote betekenis zijn, zoals zorgarbeid, inclusief de opvoeding van kinderen, ondergewaardeerd worden en gewaardeerd worden vanuit de betekenis die deze hebben voor de productieve arbeid.

Ik zeg niet dat de activerende participatiemaatschappij met een ijzeren noodwendigheid al deze gevolgen zal hebben, maar wel dat er tendensen in deze richting zijn en dat waakzaamheid en inzet geboden is om ook in nieuwe vormen het sociale gehalte van onze sociaal-economische orde te bewaren en te versterken.^{xliii}

- 6) Bewustwording. De ervaringen opgedaan in het diaconale werk worden ingebracht in de kerken en in de samenleving om bewustwording en erkenning van noden te bevorderen. Er is een breed spectrum van methodieken die daarvoor worden ingezet: voorlichtingsmateriaal, berichten in de media, de organisatie van ontmoetingen, het meedraaien in diaconaal werk, de organisatie van publiek debat en nog veel meer. Kernpunt is daarbij steeds het leren kennen van de leefwereld van de getroffen en door middel van hun levensverhalen.

Het belang hiervan kan niet genoeg beklemtoond worden, omdat armen en andere noodlijdenden een minderheid vormen in onze samenleving zonder veel politieke, economische en maatschappelijke invloed. Anderen dienen zich dus hun lot aan te trekken, wil hun positie verbeterd worden.

7) Pleitbezorging en signalering. Signalering van noden die men in de praktijk van het werk tegenkomt en het aanspreken van overheid en samenleving om adequate beleidsmaatregelen te nemen, is erg belangrijk om de levensmogelijkheden van mensen te kunnen verbeteren. Het is daarom terecht dat de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland dit punt uitdrukkelijk noemt in de lijst van datgene wat aan diakenen is toevertrouwd.^{xliv}

Daarbij moet men differentiëren naar verschillende niveaus: het kan gaan om behandeling door hulpverleners en ambtenaren, om het functioneren van hulpverleningorganisaties, uitkeringsinstanties en de overheid en om beleid en dat alles zowel op lokaal als landelijk niveau. Een goed voorbeeld van signalering en het aanspreken van politiek en samenleving op landelijk niveau vormen de onderzoeken door Kerkinactie naar financiële hulpverlening door diaconieën van de Protestantse Kerk in Nederland uitgevoerd in 2005 en 2006.^{xlv}

Al met al heeft diaconaal werk, met vallen en opstaan, een eigen kleur en werkwijze, die, meestal impliciet en zonder dat al degenen die erin betrokken zijn zich dat realiseren, op grond van de noties van erkenning en respect, cultuur- en samenlevingskritiek inhouden:

- Aandacht voor degenen die in onze samenleving tot de verliezers behoren. Die aandacht is een uitdrukking van het geloofsgegeven dat zij ertoe doen.
- Een wijze van omgang waarbij het subject-zijn van de ander voorop staat en mensen niet gemeten en behandeld worden naar de maat van productiviteit of overmatige bureaucratie.^{xlvi}
- Aandacht voor die dimensies van het menselijk bestaan van breekbaarheid en kwetsbaarheid die zich niet of niet alleen technologisch laten oplossen.

Uitdrukkelijk moet gezegd worden dat daarbij steeds alle dimensies van het samenleven in het geding zijn en bovendien in hun onderlinge samenhang: het micro-, meso- en macroniveau, directe, individuele relaties en politieke en maatschappelijke verhoudingen alsmede de cultuur van de samenleving.

Concluderend en samenvattend: diaconiewetenschap richt zich op de doordenking van fundamentele bijbelse perspectieven voor het diaconale handelen, op de interpretatie en vertaling daarvan in specifieke contexten, op de leerprocessen ten aanzien van het waarnemen van nood, op de

doordenking van het brede handelingsrepertoire en, waar ik nu verder niet op in kon gaan, de plaats van het diaconaat in het geheel van kerk- en gemeenteopbouw en dat alles in hun onderlinge samenhang. Dat is een omvattend geheel en een programma, dat de kracht van één mens verre te boven gaat. Wel hoop ik de grote lijnen hiervan en de toepassing op deelgebieden in komende publicaties verder uit te werken alsmede ook in onderzoek naar diaconale activiteiten op het terrein van zorg en welzijn op lokaal niveau en de relatie daarvan met de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO). Alle zojuist genoemde punten zijn daarvan belang.

Aan het eind van mijn rede gekomen citeer ik graag de eerste zin van de hoofdstuk van het proefschrift van één van mijn leermeesters, H.M. de Lange, *De gestalte van een verantwoordelijke maatschappij* (1966):

“De veelvuldige beschouwingen over de invloed van de godsdienst op de maatschappelijke verhoudingen en de maatschappelijke structuur kan men zien als hardnekkige pogingen van individuele christenen, van christelijke groeperingen en kerken om een antwoord te geven op de vraag, hoe de liefde van Christus gestalte kan krijgen in de samenleving.”^{xlvi}

In het verlengde hiervan kunnen we zeggen dat ook het diaconaat en de studie daarvan een antwoord op die vraag probeert te vinden vanuit het intense verlangen naar een samenleving waarin armoede en geweld in al zijn vormen niet meer zullen zijn. Hoewel we weten dat uit menselijk oogpunt gezien het hier een onmogelijk te realiseren ideaal betreft, moeten we de relevantie van dat onmogelijke ideaal laten zien door ons met hand, hoofd en hart en grote hardnekkigheid in te zetten voor een wereld met minder armoede en geweld. Het gaat hier om niet maar een willekeurig ideaal, een allerindividueelste expressie van een allerindividueelste emotie, maar om een ideaal voortkomend uit het appel dat Gods belofte van een aarde waarop gerechtigheid zal wonen op ons doet. Daarom: God lof dat er mensen zijn die soep uitdelen (om met het Leger des Heils te spreken: soup, soap and salvation)^{xlvi}, dat er mensen zijn die met noodlijdenden optrekken en dat er mensen zijn in kerk, politiek en samenleving die zich sterk maken om armoede en sociale uitsluiting te bestrijden. Voor hen neem ik de hoed af! Ik hoop dat mijn studieuze arbeid enigszins dienstbaar zal zijn aan hun inzet.

Bedankwoorden

Graag bedank ik het bestuur van de Stichting Rotterdam die deze leerstoel heeft mogelijk gemaakt. Bij het vijftigjarig bestaan van de Stichting in 2005 verscheen het jubileumboek *Vijf broden en twee vissen*, dat een goed beeld geeft van de achtergronden van het ontstaan en van het werk van de stichting. De stichter de Rotterdamse industrieel en econoom H.J. Bonda – hij zij met ere genoemd – zonderde een belangrijk deel van zijn vermogen af om de opbrengsten daarvan ten goede te laten komen aan kerk en samenleving. Hij werd daarbij gedreven door de gedachte van rentmeesterschap, die inhoudt dat eigendom niet absoluut is, maar dat elk beheer slechts leengebruik is ten dienste van de samenleving: “Wij moeten als Christenen streven naar recht ten behoeve van de naaste. Elke mens moet zijn uiterste krachten inspannen om ongerechtigheid te voorkomen en zijn door God gegeven opdracht te vervullen.”^{xlix} Behalve de geloofsovertuiging speelde ook de levenservaringen van de economische crisis van de jaren dertig een rol. H.J. Bonda heeft ooit beschreven hoe diep hij geraakt werd door de schrijnende armoede van stoere, flinke kerels die maar geen betaald werk konden vinden en daardoor niet in de indringendste noden van vrouwen en kinderen konden voorzien. U als bestuur werkt tot op vandaag aan de dag in die geest en diaconaal Nederland is de stichting veel dank verschuldigd door de vele diaconale activiteiten die zij mogelijk heeft gemaakt en nog mogelijk maakt. Ook met de bijzondere leerstoel diaconaat beoogt u het diaconale werk te ondersteunen. Het gaat u immers, zoals in de profielomschrijving staat, om 'wetenschappelijke reflectie met het oog op vitalisering en vernieuwing van diaconaal werk'. De leerstoel wordt, zo heb ik uit diverse reacties uit het veld kunnen opmaken, ervaren als een stuk erkenning van dit werk van de kerk. Ik beschouw het als een eer dat ik deze eerste leerstoel voor diaconaat in de geschiedenis van de lage landen aan de zee mag bekleden. Samen, en dan denk ik ook aan curatoren, gaan we er wat van maken! Toen ik in 2003 in Leiden kwam werken, heb ik mij zelf in het faculteitsblad geïntroduceerd als een 'herintreder'. Ik heb immers ooit, het is al lang geleden, in Leiden gestudeerd. Ik heb daarbij opgebiecht in de hoop op absolutie dat ik mij echter nooit een Leidenaar gevoeld heb. Iedereen heeft zo zijn beperkingen en degenen die mij enigszins kennen, weten dat mijn lokalistisch referentiekader elders ligt. Dat laatste is nog steeds zo, maar dat belet niet dat ik mij in Leiden goed thuisvoel. Het is goed toeven in Leiden. Ik dank de collega's en medewerkers en ook de ex-

collega's en ex-medewerkers van wat toen de hervormd kerkelijke opleiding heette en nu dus de Protestantse Theologische Universiteit vestiging Leiden, ervoor dat zij dit hebben bewerkstelligd: voorwaarts in onderlinge verbondenheid! Bij dat voorwaarts gaan denk ik uiteraard ook aan de Protestantse Theologische Universiteit in haar geheel. Veel staat er nu op de rails, ook wat betreft het onderzoek. Dat biedt perspectieven! Ook dank ik de collega's van de remonstrants kerkelijke opleiding en van de Faculteit Godsdienstwetenschappen. De trendbreuks die zich hebben voltrokken in de organisatorische verhoudingen, beletten geluk niet een goede samenwerking tussen u en de Protestantse Theologische Universiteit. Dit geldt zowel de verhoudingen tussen de opleidingen als zodanig als op persoonlijk niveau.

Tot slot: in de verwoording van datgene waartoe predikanten in het bijzonder toe zijn geroepen zoals die te vinden is in de Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland (artikel V3) vinden we geen verwijzing naar het diaconaat. In mijn colleges probeer ik duidelijk te maken met diezelfde kerkorde in de hand dat in het zelfverstaan van de Protestantse Kerk in Nederland diaconaat tot de wezenskenmerken van de kerk behoort. Daarmee is het ook van belang voor de uitoefening van het predikantschap. Ik ben de Protestantse Theologische Universiteit dankbaar dat zij mij tot deze arbeid in de gelegenheid stelt en het College van Bestuur dat het eraan heeft meegewerkt dat het belang daarvan in de vorm van een leerstoel kan worden geaccentueerd. U kunt ervan verzekerd zijn dat ik deze arbeid onverdroten zal voortzetten!

Ik heb gezegd.

- i Geciteerd in: Johan Glover, *Humanity. A Moral History of the Twentieth Century*, London 1999, pp. 150/151.
- ii Kort voor het afsluiten van de tekst kreeg ik het boek van Annelies van Heijst, *Iemand zien staan. Zorgethiek over erkenning* (Kampen 2008) onder ogen. De uitdrukking 'iemand zien staan' geeft goed weer waar het omgaat bij erkenning en respect. Al eerder over respect in het kader van zorgverlening: Herman P. Meininger, *Zorgen met zin. Ethische beschouwingen over zorg voor mensen met een verstandelijke handicap*, Amsterdam 2002, pp. 182 e.v.. . Vgl. p. 184: "Dat is wat groeten inhoudt: 'Ik heb je gezien, heb jij mij ook gezien? '. Respect begint daarmee dat de ander gezien is, zoals ook ik door de ander gezien wil zijn."
- iii Charles Taylor, *Multiculturalism and "The Politics of Recognition"*, Princeton 1994. Vgl. ook van dezelfde auteur: *De Malaise van de Moderniteit*, Kampen 1994, pp. 52 e.v..
- iv Voor deze sociologische opvatting van cultuur sluit ik mij aan bij L. Laeyendecker, *Bedreigde cultuur. Over moderniteit, wetenschap en religie*, Kampen 1994, pp. 11 e.v..
- v Herman Noordegraaf, 'Fundamentele principes', in: *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek Diaconiewetenschap*, Kampen 2004, pp. 254-257.
- vi Korthedshalve verwijs ik naar twee recente werken: Anton Houtepen, *Uit aarde, naar Gods beeld. Theologische antropologie*, Zoetermeer 2006, hoofdstuk 3 en John Richard Middleton, *The Liberating Image: The Imago Dei in Genesis 1*, Eugene Oregon 2005, pp. 15 e.v..
- vii Jürgen Moltmann, *Gott in der Schöpfung. Ökologische Schöpfungslehre*, Gütersloh 1993 (vierde druk) (1985), p. 225, die wijst op het 'politisch revolutionäres Potential' van de duiding van ieder mens als beelddrager van God. Zie ook Middleton, pp. 206/207.
- viii De uitspraak van de toenmalige rooms-katholieke bisschop van Breda Muskens in een radio-interview in oktober

-
- 1996 dat in geval van levensbedreigende nood armen een brood mogen stelen, gaat terug op dit inzicht. Zie: M.P.M. Muskens, *Midden in het leven. Beschouwingen over mens, samenleving en cultuur*, Zoetermeer 2000, p. 86.
- ix Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, San Diego enz., z.j. (naar de nieuwe editie van 1966), hoofdstuk 7 'The Decline of the Nation-State and the End of the Rights of Man', pp. 267 e.v.. De uitdrukking 'a right to have rights' is te vinden op p. 296.
- x Anneke Ravestein wijst erop hoezeer in deze oergeschiedenissen van de mensheid God het eerste subject van het roepen is die al het geschapene in de oproep betreft die daarmee een 'oproep tot leven' wordt. Zie: *De roepende. Een theologisch onderzoek naar het appèl karakter van de relatie God, de ander en ik*, Zoetermeer 1999, p. 39.
- xi Johannes A. van der Ven e.a., *Is there a God of Human Rights?*, Leiden/Boston 2004, p. 301.
- xii Vgl. over de 'Gottesebenbildlichkeit des Menschen' in de rabbijnse traditie alsmede deze tekst: Klaus Müller, *Diakonie im Dialog mit den Judentum. Eine Studie zu dem Grundlagen sozialer Verantwortung im jüdisch-christlichen Gespräch*, Heidelberg 1999, pp. 246-249.
- xiii Zo terecht W. Banning, die onder meer in zijn *Maatschappij, kerk en Evangelie in drie perioden der Europese geschiedenis*, Arnhem 1957, liet zien hoe de kerk haar verhouding tot nieuwe maatschappijformaties steeds weer moest zien te vinden (Middeleeuwen, mercantilisme en het kapitalistisch industrialisme): "Mag juist van haar (de kerk, H.N.) niet gevraagd worden, dat zij *nimmer* de tijdelijke vormen normatief verklaart, en dat zij telkens op grond van het Evangelie alle tijdelijke gebondenheden, hoe dierbaar en vertrouwd, onder de kritiek stelt?" (p. 41)
- xiv Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*, Tübingen 1963 (vijfde druk) (1920), p. 252: "Interessen (materielle und ideelle), nicht: Ideen, beherrschen unmittelbar das Handeln der Menschen. Aber: die "Weltbilder", welche durch "Ideen" geschaffen wurden, haben sehr oft als Weichensteller die Bahnen bestimmt, in denen die Dynamik der Interessen das Handeln fortbewegte."
- xv Peter Brown, *Poverty and Leadership in the Later Roman Empire*, Hannover/London 2002. Zie voor de betekenis van het jodendom voor werken van barmhartigheid en gerechtigheid de zojuist geciteerde studie van Klaus Müller.
- xvi Dat is een rode draad in het werk van B. Goudzwaard. Zie zijn *Kapitalisme en vooruitgang*, Assen/Amsterdam 1976 en vele andere publicaties. Zie ook de indringende analyse van L. Laeyendecker, *Brengt de vooruitgang ons verder? Kanttekeningen bij een wijd verbreid geloof*, Baarn 1986.
- xvii Zie hierover: Frank Crüsemann, *Die Tora. Theologie und Sozialgeschichte des alttestamentlichen Gesetzes*, München 1992, pp. 217-219.
- xviii Vgl. Frank Crüsemann, op. cit., pp. 269-273: "Alle (wetten) zielen gemeinsam darauf, die sozialen Problemgruppen der damaligen Gesellschaft materiell und sozial abzusichern." (p. 269) Zie ook van dezelfde: *Massstab: Tora. Israels Weisung für christliche Ethik*, Gütersloh 2004 (tweede druk), pp. 196 e.v.: "Es ist der Versuch, unter damaligen ökonomischen und gesellschaftlichen Gegebenheiten die erfahrene Güte und Fürsorge Gottes in rechtlich bindende Partizipationsregeln umzusetzen." (p. 196)
- xix Zie: Feitse Boerwinkel, *Einde of nieuw begin. Onze maatschappij op de breuklijn*, Baarn 1977, pp. 136/137; Theo Witvliet, *Een plaats onder de zon. Bevrijdingstheologie in de derde wereld*, Baarn 1984, pp. 194-197; Johannes A. van der Ven e.a., op. cit., pp. 224-229.
- xx Theo Jak, *Armen van geest. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Nederlandse zwakzinnigenzorg*, Amsterdam 1988, pp. 111 e.v..
- xxi Zie hierover: Albert K. Ploeger, *Dare We Observe? The Importance of Art Works for Consciousness of Diakonia in (Post-)modern Church*, Leuven 2002, pp. 61 e.v.; alsmede Albert K. Ploeger/Joke Ploeger-Grotegoed, *De gemeente en haar verlangen. Van praktische theologie naar de geloofspraktijk van de gemeenteleden*, Kampen 2001, pp. 583 e.v..
- xxii Zie hierover het nog steeds belangwekkende artikel van J.M.M. De Valk, 'Gezamenlijke verantwoordelijkheid en gezamenlijke schuld', in: *Te Elfder Ure* 9 (1962), pp. 262-272, die spreekt over 'schuldige nalatigheid' (p. 269). De categorie van het verzuim speelde een belangrijke rol in het sociaal-ethisch denken van de oecumenicus H.M. de Lange. Zie: Greetje Witte-Rang, *Geen recht de moed te verliezen. Leven en werken van dr. H.M. De Lange (1919-2001)*, Zoetermeer 2008, onder meer pp. 359, 424 en 433.
Hier liggen belangrijke vragen waarbij ook vragen van schuld in het geding zijn, hoe omzichtig ook te behandelen vanwege de misverstanden die zij kunnen oproepen, het misbruik dat ervan is gemaakt, de schadelijke psychische effecten tot in de vorm van depressies toe en de noodzaak om te differentiëren naar de handelingsmogelijkheden die mensen hebben. Zie: H.J. Van Zuthem, *Verantwoord bestaan. Over de noodzaak en grenzen van persoonlijke verantwoordelijkheid*, Kampen 1993, pp. 91 e.v..
- xxiii Zo naar de titel van en artikel van H.J. Heering in het tijdschrift *Wending* in 1951, opgenomen in de bundel *Naar de wereld van morgen. Een aantal artikelen uit de eerste vijftien jaargangen van het maandblad Wending. Eerste bundel*, Amsterdam 1961, pp. 60-73.
- xxiv Het is van belang om hier te wijzen op het pionierswerk van het nu niet meer bestaande Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving (MCKS), daarbij voortbouwend op inzichten van Mady A. Thung zoals neergelegd in haar dissertatie *The Precarious Organisation. Sociological Explorations of the Church's Mission and Structure*, 's Gravenhage 1976. Zie ook de MCKS-publicaties: Mady A. Thung (red.), *Nieuwe mores leren. Ideeën over moreel beraad in kerken*, 's-Gravenhage 1986; A.J. Baart e.a., *Werkschrift moreel beraad in kerken. Een nadere begripsbepaling*, Driebergen 1990.
- xxv Zie: Herbert Haslinger, *Diakonie zwischen Mensch, Kirche und Gesellschaft*, Echter 1996, pp. 459-466. Zie ten

onzent: Albert K. Ploeger/Joke J. Ploeger-Grotegoed, *De gemeente en haar verlangen. Van praktische theologie naar de geloofspraktijk van de gemeenteleden*, Kampen 2001, pp. 564 e.v..

- xxvi Om een indruk te geven van publicaties over en uit het diaconale werk van de laatste jaren: Sake Stoppels, *Gastvrijheid. Het inloopcentrum als vorm van kerkelijke presentie*, Kampen 1996; Jurjen Beumer, *Reikhalzend. Spiritualiteit uit het hart van de stad*, z.p. 1999; M. Groos/E. van der Vlist, *Van barbaragasthuis tot De Bakkerij*, Leiden 2001; Trudi Nederland/Peter de Bie/Herman Noordegraaf, *De kerk als vangnet? Verslag van een onderzoek naar individuele financiële hulp door kerken*, Utrecht 2002; Jaap Beukema, *Een kerk bekent kleur. Gemeente-zijn te midden van minima, moslims en migrantenkerken*, Zoetermeer 2002; Hilde Algra, *Over de rand. Mensen met een psychiatrische achtergrond in Den Haag*, Den Haag 2002; Henk Meeuws, *Levensbeschouwelijk vrijwilligerswerk: bezielend of zieltoegend? Toekomstscenario's voor levensbeschouwelijke verbanden*, 's-Hertogenbosch 2002; Mirjam Schuilenga, *God in de marge. Over diaconie en spiritualiteit, armoede en gemeenschap*, Antwerpen 2003; Gert de Jong, *Diaconaat en zorg. Onderzoek naar de feitelijke inzet van christelijke geloofsgemeenschappen op het veld van zorg*, Nijmegen 2003; idem, *Diaconaat & Zorg in Den Haag*, Nijmegen 2004; Hans Visser, *Als ik God was in Rotterdam*, Amsterdam 2004; *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, Kampen 2004; *Diaken waar sta je? De stand van zaken in het diaconaat van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) in 2004*, Zwolle 2004; Herman Noordegraaf/Rainer Volz, (eds.), *European Churches Confronting Poverty. Social Action Against Social Exclusion*, Bochum 2004; Caritas Europa, *Poverty has faces in Europe. The need for family-oriented policies, 2nd Report on poverty in Europe*, Brussels 2004; Herman P. Meininger (red.), *Van en voor allen. Wegwijzers naar een inclusieve geloofsgemeenschap met mensen die een verstandelijke handicap hebben*, Zoetermeer 2004; W.J. Dijk, *De Ronde Kerk. Over mensen met een verstandelijke beperking tussen instelling en kerk*, z.p. 2004; Jurjen Beumer, *De spiritualiteit van het gewone leven*, Kampen 2005; Hans Krikke/Nico van der Perk, *Jij en ik kunnen het verschil maken. Thema Iftars in Bos en Lommer*, Amsterdam 2005; Arend Driessen e.a., *Vrijwillig in Bos en Lommer. Voor binding en solidariteit*, Amsterdam 2005; Paul Bergmans/Jan Maasen (red.), *Gastvrijheid is kenmerk van diaconaal handelen*, Rotterdam 2005; Hermen van Dorp, *Drugs- en straatpastoraat. Presentie voor heel de mens*, Utrecht 2005; Hilde Kieboom, *Een hart voor deze tijd. Christen zijn vandaag*, Tiel 2005; Hans Euser e.a., *Migranten in Mokum. De betekenis van migrantenkerken voor de stad Amsterdam*, Amsterdam 2006; Henk-Jan Gosseling/Evelyn Schwarz (red.), *Meer dan voedsel alleen. Hoe betrokken partijen in Amsterdam samen armoede bestrijden*, Amsterdam 2006; Arie Vaandrager, *Compassie als kompas. Portret van Hans Visser, dominee van de Rotterdamse Pauluskerk*, Zoetermeer 2006; Henk Meeuws, *Het kan verkeren. Toekomstperspectief van levensbeschouwelijk vrijwilligerswerk*, 's-Hertogenbosch 2006; Herman Noordegraaf, *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen. Een onderzoek in Groningen en Drenthe*, Utrecht 2007; Elise van Hoek-Burgerhart/Marja Jager-Vreugdenhil/Roel Kuiper (red.), *Nabije Naasten. Kerken actief in lokaal diaconaat*, Barneveld 2007; Gerhard ter Beek, *God is een luie man. Gesprekken over geloven in de marge*, Groningen 2007; Corrie Rijkers, *De onverslijtbare mantel. Zingeving in de mantelzorg*, Amsterdam 2007; *Gewoon gastvrij. Onderzoek naar de laagdrempelige opvang van mensen met een psychische handicap*, Utrecht 2007; Hans Vermeer e.a., *Over het goede handelen. Van sociaal charitatief werk tot maatschappelijke activering, presente professionele zorg en deugdzame vrijwillige inzet*, 's-Hertogenbosch 2007. Ook de diaconale tijdschriften, zoals *Diakonia* (Protestantse Kerk in Nederland), *Diakonie & Parochie* (Landelijk Katholiek Diaconaal Beraad), *Diacon* (Christelijke Gereformeerde Kerken) vormen een rijke bron van informatie over het diaconale werk.
- xxvii Andries Baart, *Een theorie van de presentie*, Utrecht 2001 (en volgende drukken) en vele andere publicaties.
- xxviii Annelies van Heijst, *Liefdewerk. Een herwaardering van de caritas bij de Arme Zusters van het Goddelijk Kind, sinds 1852*, Hilversum 2002; *Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit*, Kampen 2005.
- xxix Aldus terecht Jurjen Beumer, 'Spiritualiteit', in: *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, Kampen 2004, pp. 300-305 (p. 301).
- xxx Andries Baart, op. cit., pp. 405-505 (geschreven samen met Willem Zijlmans en Jan van der Wal).
- xxxi Harry Kunneman, *Van theemutscultuur naar walkman-ego. Contouren van postmoderne individualiteit*, Amsterdam/Meppel 1996, pp. 303 e.v.. Vgl. ook: Herman Noordegraaf, 'Het zal ons een zorg zijn. Inleidende overwegingen betreffende diaconaat en zorg', in: Herman Noordegraaf (red.), *Het zal ons een zorg zijn. Over toegankelijkheid en kwaliteit van zorg als opdracht voor diaconaat*, Kampen 2000, pp. 7-45 (pp. 15/16).
- xxxii *De arme kant van Nederland. Feiten, meningen en het vervolg*, Aalsmeer 1988 De tekst van de slotverklaring is te vinden op de pp. 9-16; zie i.h.b. p. 14.
- xxxiii Zie Trudi Nederland, Peter de Bie, Herman Noordegraaf. *De kerk als vangnet. Verslag van een onderzoek naar individuele financiële hulp door kerken*, Utrecht 2002.
- xxxiv Avishai Margalit, *The Decent Society*, Cambridge enz. 1998, pp. 212 e.v..
- xxxv 'G. Oude Engberink, 'Veelvormige armoede: leven in de marge', in: Kees Schuyt (red.), *Het sociaal tekort. Veertien sociale problemen in Nederland*, Amsterdam 1997, pp. 64-80 (p. 70). G. Oude Engberink heeft als hoofd van de Sociaal-wetenschappelijke Afdeling van de Rotterdamse dienst Sociale Zaken en Werkgelegenheid een belangrijke bijdrage geleverd aan het armoededebat, o.a. door zijn onderzoeken over *Minima zonder marge* (1983 en 1987).
- xxxvi John Rawls, *A Theory of Justice*. London enz. 1971, pp. 440 e.v.. Vgl. ook: Percy B. Lehning, *Rawls*, Rotterdam 2006, pp. 163 e.v.. Zie vanuit een theologisch oogpunt: Duncan B. Forrester, *On Human Worth. A Christian Vindication of Equality*, London 2001, pp. 20, 186 e.v..
- xxxvii Mery Kolimon, *A Theory of Empowerment. Reflections from a West Timorese Feminist Perspective*, Wien

enz. 2008.

- xxxviii Kantlijn – schrijfclub van dak- en thuislozen, *Zwerfseizoenen. Teksten van daklozen*, Alkmaar/Amsterdam 1998; idem, *Het beste van Kantlijn. 10 jaar schrijfclub van daklozen*, Amsterdam 2005; Mayanne Könst/Schrijfclub Kantlijn, *Een kwestie van smaak. Beelden en teksten van daklozen*, Alkmaar 2002.
- xxxix Zoals bijvoorbeeld de door de basisgemeenschap 'De Buitenwacht' in Dordrecht opgezette en later verzelfstandigde 'Schillenwacht', in 1983 gestart met een renteloze lening van de Hervormde Diaconie. Zie: Gerrit Jan van der Kolm, *"Eigenlijk geloof ik niets" Theologie in de praktijk van fabriek en volkswijk*, Kampen 1991, pp. 155-157.
- xl Zie voor het volgende: Erik de Gier, *Overpeinzingen bij een activerende participatiemaatschappij*, Nijmegen 2007; voorts: Neil Gilbert, *Transformation of the Welfare State*, New York 2004; Christopher Pierson, *Beyond the Welfare State? The New Political Economy of Welfare*, Cambridge 2004 (reprint) (1998).
- xli Sietske Waslander, 'Over kunnen en kiezen', in: Paul de Beer e.a. (red.), *Gelijk. Over de noodzakelijke terugkeer van een klassiek ideaal*, Amsterdam 2006, pp. 35-62. Zie p. 57 waarbij zij verwijst naar het werk van R. Sennett en J. Cobb, *The hidden injuries of class* (1972). Het is nu zestig jaar geleden – in 1948 – dat de Leidse socioloog F. van Heek zijn oratie hield over 'Klassen- en standenstructuur als sociologische begrippen'. De 'Leidse school' onder leiding van Van Heek deed indrukwekkend onderzoek naar de vraagstukken van sociale mobiliteit en gelijke kansen in het onderwijs. Drijfveren daarbij waren overwegingen van sociale rechtvaardigheid – een ieder dient zijn capaciteiten zo volledig mogelijk te kunnen ontwikkelen – en van maatschappelijke efficiency (de noodzaak in een moderne industriële samenleving van de aanwezigheid van voldoende aantallen competente aantallen beroepsoefenaars.) Van Heek schreef vanuit de context van de overgang van een standenmaatschappij met haar rigide sociale stratificatie naar een dynamische moderne hoogkapitalistische industriële samenleving. De problematiek van de meritocratie was daarbij nog maar weinig in beeld. Zie: F. van Heek, *Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat. Een halve eeuw sociale verandering 1920-1970*, Meppel 1973 (de tekst van de oratie is te vinden op de pp. 40-55).
- xlii Richard Sennett, *Respect in een tijd van sociale ongelijkheid*, Amsterdam 2003. Zie ook zijn *The Culture of New Capitalism*, New Haven/London 2006.
- xliii Schematisch neergezet gaat het hier om de strijd tussen het Rijnlandse en Anglosaksische model en tussen een stakeholders- en een shareholderseconomie. De discussie werd daarover destijds aangezwengeld door Michel Albert in zijn *Capitalisme contre Capitalisme*, Paris 1991.
- xliv Zie Ordinantie 3 artikel 11: "het dienen van de gemeente en de kerk in haar bemoeienis met betrekking tot sociale vraagstukken en het aanspreken van de overheid en de samenleving op haar verantwoordelijkheid dienaangaande." In de kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk uit 1951 was het volgt verwoord: "de taak om, staande temidden van de sociale noden van het volk, hun kennis dienaangaande dienstbaar te maken aan de voorlichting van de Kerk, opdat deze ook overheid en samenleving wijze op haar roeping, de gerechtigheid te betrachten." (artikel IV) Het is jammer dat het kostbare diaconale woord 'gerechtigheid' is weggefallen.
- xlvi Kerkinactie, *Armoede in Nederland. Onderzoek naar financiële hulpverlening door diaconieën van de Protestantse Kerk in Nederland*, Utrecht 2005; idem, 2006. Een breder, want interkerkelijk, onderzoek is op dit moment nog gaande. Zie al eerder: Trudi Nederland, Peter de Bie, Herman Noordegraaf, *De kerk als vangnet? Verslag van een onderzoek naar individuele financiële hulp door kerken*, Utrecht 2002.
- xlvii Doelbewust schrijf ik : 'overmatige bureaucratie' om een te simplistisch spreken over bureaucratie te vermijden. Immers, bureaucratie op zich is en grote verworvenheid die onmisbaar is in de rechtsstaat, omdat rechtsregels ons beschermen tegen rechtsongelijkheid, corruptie en bestuurlijke willekeur. Zo terecht Evelien Tonkens, *Mondige burgers, getemde professionals. Marktwerking, vraagsturing en professionaliteit in de publieke sector*, Utrecht 2004 (derde druk), pp. 130 e.v..
- xlviii H.M. De Lange, *De gestalte van een verantwoordelijke maatschappij*, Amsterdam 1966, p.7.
- xlviii Dit gaat terug op het initiatief van Wiliam Booth om tijdens de choleraepidemie van 1866 vanuit de door hem in het leven geroepen Christian Mission, gevestigd in Londen, voedsel en kleding uit te delen. Hij opende soepkeukens en organiseerde gratis maaltijden. De Christian Mission ontwikkelde zich naar de Salvation Army, dat de nadruk legde op het helpen van mensen in nood. Zie: Johan Ringelberg, *Met de vlag in top. De geschiedenis van het Leger des Heils in Nederland (1886-1946)*, Amsterdam 2005.
- xlix Maartje Bonda e.a., *Vijf broden en twee vissen. Vijftig jaar protestants-christelijk stimuleringsfonds. Stichting Rotterdam 1955-2005*, z.p. 2005, p. 7.